

Diskussion

TOTALITARISMETEORIER

AF

BENT JENSEN

I *Historisk Tidsskrift* bind 80, hefte 1, s. 192-201 har K. Chr. Lammers offentliggjort en anmeldelse af to af K. D. Brachers bøger, en anmeldelse der dog mere har karakter af en forskningsoversigt vedrørende den såkaldte totalitarismeteori. Flere af de synspunkter, Lammers fremsætter i sit forsøg på at placere Bracher i totalitarisme-traditionen, giver anledning til nogle spørgsmål og kommentarer af både forskningshistorisk og metodologisk art.

Min første kommentar retter sig mod Lammers vedholdende tale om totalitarisme-teorien i bestemt form. Det er efter min opfattelse misvisende at tale om *én* totalitarisme-teori. Sandheden er for det første, at der slet ikke findes nogen totalitarisme-teori i egentlig forstand (ligesom der heller ikke findes nogen fascisme-teori eller -teorier i egentlig forstand), dvs. et sæt systematisk forbundne udsagn om virkeligheden indeholdende en eller flere lovagtige generalisationer, der kan testes empirisk. Der findes derimod en masse formodninger og hypoteser, men det er noget andet.

For det andet har det været karakteristisk for de forskere og skribenter, der har anvendt totalitarisme-begrebet, at de indbyrdes har været stærkt uenige om dette begrebs definition, ligesom mange af begrebets brugere gentagne gange har revideret egne opfattelser af begrebets indhold. Dette er der i og for sig intet mærkeligt i, det er tværtimod det naturlige i et levende forskningsmiljø. Det unaturlige og usandsynlige ville have været, hvis man virkelig på et eller andet tidspunkt var blevet enige om én, blankpoleret »teori«, som siden uantastet var blevet stående. Totalitarisme-debatten har efterhånden mere end 50 år på bagen, totalitarisme-begrebet er blevet anvendt af mange forskellige forskere og skribenter om mange forskellige sociale og politiske systemer, og det er under stadig udvikling i lyset af nye indsigter og nye forskningstilgange.

Måske Lammers hertil vil sige, at han jo faktisk også i sin forskningsoversigt har skrevet om begrebets oprindelse i mellemkrigstiden, ja oven i købet at begrebet i sin substans går helt tilbage til »fascismens historiske tid« (s. 196). Men hans fremstilling omtaler udelukkende liberale og konservative politikere og/eller ideologer som brugere af begrebet (Nitti, Meinecke og Rauschnig) og omtaler ikke med ét ord, at også mange marxister og marxistisk inspirerede forskere og skribenter har anvendt totalitarisme-begrebet både om Nazi-Tyskland og Sovjet-

unionen. Lammers nævner i en note en såkaldt venstrevariant af totalitarismeopfattelsen (bl.a. Herbert Marcuse og Franz Neumann, som jeg senere skal vende tilbage til), dvs. forskere der anvendte begrebet totalitær om det nazistiske Tyskland, men ikke om det socialistiske Sovjetunionen. Men som så mange andre undlader han at omtale, at marxister som Rudolf Hilferding, Karl Korsch og Boris Souvarine udtrykkeligt opererede med det, Lammers i lighed med Reinhard Kühnl kalder den identificerende totalitarisme-teori.

Hilferding argumenterede således for, at man såvel med hensyn til Nazi-Tyskland som med det fascistiske Italien og Sovjetunionen stod over for et helt nyt historisk fænomen, hvor det afgørende var, at den totalitære stat havde underkastet hele samfundsøkonomien sine politiske mål. Trods forskelligt udgangspunkt nærmede de økonomiske systemer i disse stater sig hinanden. Det er irrelevant at tale om »socialisme« eller »kapitalisme«, der var tale om »en totalitær statsøkonomi«.¹ Korsch, der stillede »1800-tals kapitalismen« i modsætning til »1900-tals totalitarismen«, fremhævede »den særligt store lighed mellem det kommunistiske diktatur i Rusland og dets nominelle modstandere, de fascistiske diktaturer i Italien og Tyskland«. Han mente dog, at Lenin og Stalin havde realiseret en totalitær statsform i langt højere grad end Hitler og Mussolini.² Souvarine mente også, at bolsjevismen og fascismen udviste så mange fællestræk, at de fortjente at blive betegnet med det samme ord: »totalitarisme«. Mussolini, Hitler og Stalin lånte fra hinanden og efterlignede hinanden i den måde, de opdrog og disciplinerede deres understatter på. Souvarines konklusion lød: »Det er næppe muligt, at så mange analogier mellem bolsjevisme og fascisme i ord og gerning, i midler og metoder, i institutioner og personlighedstyper ikke skulle afspejle nogle historiske [dvs. faktiske] forhold, med mindre da man vil indrømme muligheden af en fuldstændig adskillelse mellem væsen og form«.³

Der kunne nævnes mange andre marxister, der allerede i 1930'erne anvendte »det identificerende totalitarisme-begreb«. Trotskij var på nippet til det, kort før han blev myrdet.⁴ Af en eller anden grund optræder der her hos nogle et historisk hukommelsestab. Om Hilferding, Korsch, Souvarine m.fl. havde ret i deres identificering af de pågældende systemer, er for så vidt irrelevant i denne sammenhæng. De argumenterede for, at det forholdt sig sådan, og de kan i hvert fald ikke med nogen mening siges at afspejle »det borgerlige samfunds selvforståelse«.

Når Lammers taler om totalitarisme-teorien (altså i den bestemte form), har han imidlertid først og fremmest tiden efter II Verdenskrig i tankerne. Han taler i den forbindelse om, at totalitarisme-teorien »indgik ... i den kolde krigs anti-kommunisme«, og at teorien er »enormt politisk belastet som følge af dens

¹ »The Logic of Totalitarianism« fra 1940, her cit. fra R. V. Daniels (ed.), *The Stalin Revolution. Problems in European Civilization*, Boston 1965, s. 94-97.

² *Staten og kontrarevolutionen*. Paludans fiol-bibliotek, Kbh., 1973, s. 112-118 og 227-232. Korsch's afhandlinger er fra hhv. 1939 og 1946.

³ Stalin. *A Critical Survey of Bolshevism*. New York 1939, reprint 1972, s. 673.

⁴ R. H. McNeal, *Trotskyist Interpretations of Stalinism*, R. C. Tucker (ed.), *Stalinism. Essays in Historical Interpretations*. New York 1977, s. 36.

forbindelse med og rolle i den kolde krigs anti-kommunisme. Som ideologisk våben i de vestlige demokratiers ideologiske kamp mod kommunismen, hvorigennem den antifascistiske stemning blev vendt til en antikommunistisk, blev dens teori oprindeligt lanceret af Hannah Arendt, og den fik sin politiske form hos fremtrædende amerikanske politologer som C. J. Friedrich og Z. K. Brzezinski først i 1950'erne« (s. 193 og 195).

Mine spørgsmål hertil lyder: 1) Hvad vil det konkret sige, at totalitarisme-teorien er »politisk belastet«? Er diverse fascisme- og demokrati-teorier« ligeledes enormt politisk belastede, fordi disse begreber har været (mis)brugt i politisk øjemed? Hvis et begreb (eller en »teori«) klart defineres, og hvis det i øvrigt anses for at have analytisk værdi, kan denne værdi da tage skade af, at andre bruger samme ord på anden måde? 2) Hvad vil det sige, at Hannah Arendt »lancerede« totalitarisme-teorien som ideologisk våben etc.? Betyder det, at hun bevidst konstruerede en teori med det formål at gøre anti-fascister til anti-kommunister? 3) Hvad vil det sige, at teorien fik sin »politiske form« hos Friedrich og Brzezinski?

Lammers henviser flere gange til Reinhard Kühnl som belæg for sin opfattelse af totalitarisme-teorien. Men Kühnl er en dårlig hjemmelsmand. Kühnl er ganske vist en af de kritikere af totalitarisme-begrebet, der voldsomt har vendt sig mod dets anvendelse, men han er samtidig en dårlig videnskabsmand. Hans udgangspunkt er, at alle samfundsvidenskabelige og politiske teorier i virkeligheden er ideologier for bestemte samfundsgrupper. Totalitarisme-teorien (også Kühnl bruger den bestemte form) karakteriserer han først og fremmest som et ideologisk kampinstrument for den herskende klasse i den kolde krig mod de socialistiske lande. Hvorfor han med dette udgangspunkt overhovedet besværer sig med at undersøge teoriens *videnskabelige* gehalt er ikke ganske klart. I korthed går hans argumentation ud på følgende: Efter »fascismens« (dvs. det nazistiske regimes) sammenbrud i 1945 var der mulighed for at fravriste den hidtil økonomisk herskende klasse magten i Tyskland, fordi denne klasse var blevet kompromitteret af sit samarbejde med nazisterne. For fortsat at retfærdiggøre kapitalismen havde den herskende klasse derfor brug for et ideologisk kampinstrument, og et sådant fandt man i totalitarisme-teorien. Ved at gøre fascismen og kommunismen identiske kunne man nu fremstille kampen mod »socialismen« (dvs. Sovjetunionen) som en nødvendig konsekvens af anti-fascismen. Det lykkedes da også ved hjælp af denne udspekulerede modideologi at afholde masserne fra at få gennemført socialistiske ændringer i Tyskland.⁵

Kühnls argumentation er udtryk for en klassisk cirkelslutning, der oven i købet er sammensat af en række postulater, der hverken er bevist, sandsynliggjort eller blot almindeligt accepteret. Han postulerer blot, hvad han skulle bevise, og den konkrete virkelighed fortrænges af -ismernes kamp og almindeligt ordgyderi. Skal vi virkelig tro på, at Hannah Arendt i Amerika – som jødinde selv et af nazismens ofre – på bestilling af kompromitterede nazimedløbere eller kryptonazister i Tyskland sad og udspekulerede en »teori«, der skulle få »masserne« til at lade

⁵ M. Greiffenhagen m.fl., Totalitarismus. Zur Problematik eines politischen Begriffs. München 1972, s. 8 ff.

være med at kræve storindustrien nationaliseret? Ja, det er tilsyneladende, hvad Kühnl (og Lammers) vil have os til at tro.

Den såkaldte identificerende totalitarisme-teori er baseret på den opfattelse, at det fascistisk/nazistiske og det bolsjevikiske diktatur »i det væsentlige er identiske«. Sådan hævder Lammers i hvert fald (s. 196), og det samme gør Kühnl. Det gør i øvrigt også Martin Kitchen, der ligeledes har Kühnl som hjemmelsmand.⁶ Men det bliver det ikke mere rigtigt af. Kühnl taler ligefrem om et metodisk trick, fordi totalitarisme-teorien udgiver formen for sagens væsen, mens indholdet forties. Han fremhæver i øvrigt, at den tyske samfundsforsker Franz Neumann takket være sin metodiske skoling i marxistisk videnskab ikke løvrev nazismens herredømmeteknik fra dens sociale indhold. Neumann anvendte derfor ikke den identificerende totalitarisme-teori, sådan som borgerlige forskere gør det. Han anvendte kun teorien om det nazistiske system, totalitarisme-teoriens »venstrevariant«,⁷ som Lammers også kalder den med henvisning til Kühnl (s. 194).

Kühnls påstand er helt misvisende. Han henviser – ligesom Lammers – til Neumanns værk *Behemoth. The Structure and Practice of National Socialism* fra 1944. Som titlen angiver, drejer dette værk sig kun om Nazi-Tyskland, og der er slet ikke tale om noget sammenlignende studium af hhv. nazisme og bolsjevisme. Dette værk kan derfor ikke bruges som belæg for Kühnls påstande. Neumann har imidlertid skrevet andet end *Behemoth* og vel at mærke afhandlinger, der direkte omhandler det her diskuterede problem: den identificerende totalitarisme-teori. Flere af hans afhandlinger er samlet i bogen *The Democratic and The Authoritarian State* fra 1954, der just befatter sig med en sammenligning af politiske systemer. Det er i øvrigt Marcuse, der har besørget udgivelsen af denne bog med Neumanns afhandlinger, og man tør vel gå ud fra, at Neumanns marxistiske skoling også må gælde for dette værk.

I en sammenligning af Nazi-Tyskland og Sovjetunionen skriver Neumann, at det helt afgørende kendetegn for begge systemer er den *politiske* magts dominans over økonomien. Nazi-Tyskland opfatter Neumann som et totalitært overgangssamfund i udvikling henimod det sovjetiske mønster, en udvikling der ifølge ham sandsynligvis ville have nået sin afslutning, hvis ikke krigen var kommet, eller hvis nazisterne havde vundet krigen. Nazi-bevægelsen frigjorde sig nemlig efter magtovertagelsen fra forretningsverdenens kontrol og blev en autonom politisk magt. Det sovjetiske system betegner han som »a full-blown totalitarian dictatorship«. Hele dette værk er i øvrigt gennemsyret af Neumanns opfattelse af politikens primat i totalitære staters struktur, som han udtrykker det.⁸ Også på dette punkt synes et historisk hukommelsestab at være indtruffet, når totalitarisme-begrebet debatteres.

Helt bortset fra Neumann (som Kühnl altså slet ikke nævner i forbindelse med sin kritik af den identificerende totalitarisme-teori), så påstår hverken Arendt, Friedrich eller Brzezinski det, Kühnl (og Lammers) hævder, de påstår. De understreger tværtimod og gentagne gange, at det sovjetiske og nazistiske system

⁶ Fascism. London 1976, kap. The Theory of Totalitarianism.

⁷ Greiffenhagen m.fl., anf. arb., s. 107.

⁸ *The Democratic and the Authoritarian State*. New York 1954, især s. 15 og 244-268.

ikke var identiske. Friedrich argumenterede for, at de lignende hinanden mere, end de lignede noget andet samfundssystem. Men hans udtryk »basically alike« betød netop, at de *ikke* var fuldstændig ens, dvs. identiske. Han kritiserede tilmed visse journalistiske beskrivelser, der bl.a. betegnede de to systemer som fuldstændig ens. Han fremhævede, at de totalitære samfund *ikke* havde samme intentioner, og at de afveg skarpt fra hinanden mht. deres respektive ideologiers indhold. Han understregede ligeledes, at både deres historiske forudsætninger og oprindelse var forskellig. Friedrich udtalte allerede i 1953: »Mens alle taler om totalitarisme, vedbliver de største forskelle at bestå i synet på disse samfund«. På den konference samme år, hvor Friedrich fremlagde sit såkaldte 5-punkt syndrom (dvs. en opsummering af, hvad man på grundlag af den eksisterende, empiriske forskning kunne sige var karakteristisk for det 20. årh.s diktaturer), var der uenighed om så grundlæggende spørgsmål som ideologiens rolle i totalitære samfund og om, hvorvidt totalitarisme primært var et politisk eller et økonomisk fænomen.⁹ Der er altså ikke tale om, at totalitarisme-teorien hævder, at Sovjetunionen og Nazi-Tyskland var identiske, kun at de to systemer havde visse fællestræk. Der sættes ikke lighedstegn mellem systemerne, men sider af systemerne sammenlignes. At begreber eller systemer er *sammenlignelige* er ikke det samme som at sige, at de er *identiske*.

Til trods for disse misforståelser mht. den såkaldte identificerende totalitarisme-teori er det dog klart nok, hvad det er, Lammers (og Kühnl) vender sig imod. De mener, at Nazi-Tyskland og Sovjetunionen var væsensforskellige, fordi det nazistiske Tyskland var et *kapitalistisk* system, den nazistiske terror var rettet mod arbejderbevægelsen, og det nazistiske diktatur tjente ganske bestemte klasseinteresser; i det mindste »som tendens« følger Lammers til (s. 200). Og omvendt var det stalinistiske Rusland *socialistisk*, den stalinistiske terror tilsligtede en total samfundsændring, og det stalinistiske diktatur tjente ganske andre klasseinteresser, nemlig arbejderklassens. Totalitarisme-teorien, der fremhæver de slående ligheder mellem Hitlers og Stalins diktatur mht. »fundamentaler Methoden und Prozesse der Herrschaft« (Bracher), afvises derfor som formalistisk. »Herskabsstrukturer og -teknikker« er nemlig formalistiske træk, der ikke inddrager den socioøkonomiske ramme (s. 198-199. Det må vist i parentes bemærket hedde herredømme- eller magtudøvelsesstrukturer. Herskab har jo en anden betydning på dansk).

Disse vurderinger rejser også en række spørgsmål. Det er for det første ikke korrekt, at Brachers ærinde er at »bestemme« nazismens eller stalinismens »væsen«. Noget sådant tilhører metafysikkens verden, som Bracher ikke interesserer sig for. Han konstaterer derimod blot (hvad Lammers da også korrekt citerer ham for), at trods forskelle mellem de forskellige diktaturregimer mht. ideologi og social politik så udviser de samtidig slående ligheder mht. deres faktiske funktion og totalitære aspekter; og ligheden i magtudøvelsens fundamentale metoder og processer er frapperende. Jeg kan ikke se, at Bracher hermed har sagt noget om »det principielt afgørende og bestemmende«. Han har derimod sagt, at på visse områder er der forskelle, mens der på andre områder er ligheder.

⁹ Friedrich (ed.), *Totalitarianism*. Cambridge, Mass. 1954, s. 2, 47-53, 156 og 307.

For det andet er etiketten »formalistisk« blot en etikette eller et postulat. At betegne den politiske struktur som formalistisk, dvs. uden betydning i forhold til »den socioøkonomiske ramme«, er kun udtryk for en dogmatisk bestemmelse af, hvad der er »væsenstræk«, og hvad der er overfladefænomener. Hertil kommer, at det er dårlig marxisme, når der postuleres en manglende overensstemmelse mellem formen (det politiske system) og indholdet (den økonomiske struktur), idet jo efter marxistisk opfattelse indholdet just afspejles i formen. Det er faktisk efter marxistisk opfattelse ikke muligt med en så fundamental uoverensstemmelse mellem indhold og form.

For det tredje er der – ikke at forglemme – spørgsmålet om den historiske virkelighed bag alle begreberne og »teoriene«. Det er ikke her stedet at gå ind på en længere diskussion af disse forhold, men Lammers gør selv indirekte opmærksom på, at ikke alt er så ligetil som blot at reducere det hele til kapitalisme kontra socialisme. Om den nazistiske terror og undertrykkelse mod den tyske arbejderbevægelse føjer han forsigtigt til: »i al fald i begyndelsen«; og om nazi-diktaturet som tjener for kapitalistklassen tilføjer han: »vel ikke altid og hele den nationalsocialistiske fase igennem funktionelt, men dog entydigt som tendens« (s. 200). Med andre ord: den nazistiske terror rettede sig ikke eksklusivt mod arbejderbevægelsen, og nazi-diktaturet tjente ikke entydigt kapitalisterne, jvf. i øvrigt Franz Neumann, som tidligere er refereret.

Hvad forholdene i det stalinistiske diktatur angår, var de indholdsmæssigt diametralt modsatte af de nazistiske forhold, som Kühnl mener? Var det sådan, at klasseforskellene *ikke* befæstedes, at arbejdernes levilkår *ikke* forringedes, og at deres organisatorisk-politiske rettigheder *ikke* blev ophævet? Det var det som bekendt ikke. Jeg skal blot henvise til klassikere som Solomon S. Schwarz, *Labor in the Soviet Union* (London 1953) og Alex Inkeles, *Social Change in Soviet Russia* (Cambridge, Mass. 1968). Richard Lorenz har i sin *Sozialgeschichte der Sowjetunion. I. 1917-1945* (Frankfurt a.M. 1976), der er en marxistisk inspireret analyse, sammenfattet disse forhold. Han karakteriserer vilkårene som kendetegnet ved ekstrem skærpelse af arbejdsdisciplinen, indskrænkelse af bevægelsesfriheden, katastrofal forringelse af boligforholdene og øvrige levevilkår, indskrænkning af de sociale ydelser (f.eks. alderspension) etc. Og han konkluderer, at denne udvikling kun var mulig som følge af den sovjetiske arbejderklasses politiske retsløshed og manglende organisationer til at forsvare deres interesser med over for statsmagten. Fagforeningerne var blevet gjort til en del af selve statsapparatet, og det samme gjaldt alle andre organisationer, for så vidt de ikke simpelthen var blevet helt afskaffet.¹⁰

Men var der alligevel ikke tale om *socialismens opbygning*, om en forandring af samfundet i sin grundvold, som Kühnl siger? Jo, det var der, og i 1936 kunne Stalin da også stolt forkynde, at man nu havde likvideret kapitalismen totalt og havde indført socialistiske produktionsformer inden for såvel industri som landbrug: »Det socialistiske systems fuldstændige sejr inden for alle folkeøkonomiens

¹⁰ Lorenz, anf. arb., s. 237 ff.

områder er altså nu en kendsgerning«. ¹¹ Men hvad socialismens totale sejr – dvs. statsmagtens altomfattende kontrol med alle produktionsmidler og al arbejdskraft – konkret betød for den sovjetiske befolkning – dvs. hvilken virkelighed, der gemte sig bag socialismens sejr – er langt mere kompliceret. Samfundet blev i sandhed omkalfatret, og det sovjetiske samfund anno 1936 var noget ganske andet end det russiske samfund anno 1916. Men om det stalinistiske samfund med sine tvangsdeportationer, kz-lejre, angiveri, masselikvideringer, førertilbedelse, kulturforfald og almindelige retsløshed »i sit væsen« var fundamentalt anderledes end det hitleristiske diktatur, skal jeg ikke kunne udtale mig om.

Totalitarisme-teorien er ikke – som fascismeteorierne angiveligt er det – i stand til at »bestemme« fascismens/den tyske nationalsocialismes særlige karakter i forhold til andre former for politisk magtudøvelse under kapitalismen, mener Lammers afslutningsvis (s. 201). Jo, det er den. Det er lige præcis dette, der er totalitarismebegrebets værdi som analytisk arbejdsredskab: at det retter opmærksomheden mod de træk i det nazistiske Tyskland (og det socialistiske Sovjetunionen), som klart adskilte (adskiller) det fra både de pluralistiske demokratier og fra traditionelle diktaturer.

Heroverfor står f.eks. en Marcuses bestemmelse af nazismen: at raceteorierne kun var røgslør over den faktiske klassestruktur; at nazificeringen af samfundet, førerprincippet og afskaffelsen af det politiske demokrati blot var en konsekvent videreførelse af liberalismen; at liberalismen er »wandelbar bis zur Selbstaufhebung«, og at den totalitære nazistiske stat kun var den organisering af og teori om samfundet, der svarede til kapitalismens monopolistiske stadium; at et politisk-økonomisk system altså på den ene side kan forandres i en sådan grad, at det »ophæver sig selv«, men på den anden side alligevel »i grunden« kan forblive sig selv. ¹² Leszek Kolakowski har kaldt Marcuse »the ideologist of obscurantism« ¹³, og det synes ikke at være nogen urimelig karakteristik. Lammers er ikke Marcuse, men så vidt jeg kan se, fastholder de fascismeteorier, som Lammers mener er så overlegne mht. forklaringskraft og væsensbestemmelse, de grundlæggende elementer fra Marcuses obskurantisme.

Det kunne være interessant at høre Lammers syn på de spørgsmål, der her er blevet rejst. Og til allersidst: Hvis totalitarisme-teorien (som altså ikke er nogen teori, og som ikke eksisterer i én og kun én accepteret skikkelse) må forstås som en »refleks« af det borgerlige samfund eller en genspejling af det borgerlige samfunds selvforståelse, hvad er da fascisme-teorierne (som altså heller ikke er teorier) da en refleks af; hvad er det, disse forestillinger afspejler? Mon ikke det ville være nyttigt at reflektere over dette?

¹¹ Leninismens Problemer. 1949, s. 506.

¹² Greiffenhagen m.fl., anf. arb., s. 99-103.

¹³ Main Currents of Marxism vol. III. Oxford 1978, s. 396-420. Se i øvrigt Bent Jensen, »Forsvar for et forældet begreb«, Bidrag til Øststatsforskningen vol. 9 nr. 4, Uppsala 1981, s. 1-57.